

Prof. dr H. W. de JONG, Univerzitet u Amsterdamu

MARKSISTIČKA I SAVREMENE TEORIJE KONCENTRACIJE

Zapadni i istočni ekonomisti jednoglasno izjavljuju da se kapitalizam razvio u sistem u kome postoje veoma krupne korporacije. Ove korporacije imaju akcije u raznim industrijskim granama i one se šire na više sektora.

O ovom fenomenu vode se žučne diskusije otkako je na posljednjoj prekretnici veka počela da se razvija krupna industrija. Međutim, ekonomisti se nisu složili u pitanju uzroka i posledica ovog značajnog razvitka. Cilj ovog priloga jeste da se razmotre razne teorije koncentracije od Marksa naovamo.

MARKSOVA TEORIJA KONCENTRACIJE I CENTRALIZACIJE

Marks je bio zaista prvi ekonomista koji je postavio to pitanje. Adamu Smitu ekonomija ima da zahvali ako ne za koncepciju konkurencije, onda barem za njenu prvu temeljnu analizu.

Marksova analiza koncentracije i centralizacije bila je dugo jedina analiza pomoću koje je mogao da se objasni i predviđa uspon kapitalizma krupnih preduzeća. To je bilo značajno dostignuće na početku druge polovine devetnaestog veka, kada su sistem slobodnog konkurentskog tržišta sačinjavala pretežno mala preduzeća. Marks je isticao ekonomiju veličine, koja je krupnim preduzećima omogućila sniženje troškova po jedinici ostvarene proizvodnje, dok su, zbog konkurentске borbe između njih, cene proizvoda stalno padale. Štaviše, Marks je integrisao fenomene u opštu teoriju kapitalističkog razvitka. Tvrdio je da koncentracija kapitala može da se posmatra iz dva ugla (a) u okviru preduzeća akumulacija se vrši zbog toga što se višak vrednosti dobijen od promenljivog kapitala ulaže u fiksni kapital, tj. u materijalna sredstva proizvodnje. U ovom procesu povećava se obim preduzeća, ali koncentraciju u ovom smislu aku-

mulacije ograničava porast fiksnog kapitala u društvu, koji sa svoje strane zavisi od opšteg ekonomskog rasta;

b) između preduzeća dolazi do centralizacije u odlučivanju zbog konkurencije među kapitalistima. Krupna preduzeća — koja su produktivnija zbog procesa akumulacije i koja imaju niže troškove po jedinici ostvarene proizvodnje — konkurišu malim preduzećima i prisiljavaju ih da se fuzionišu, da se pridruže drugim preduzećima, ili da budu likvidirana. Centralizacija nije limitirana stopom privrednog rasta već se završava zauzimanjem monopolskog položaja u određenim industrijskim granama. Mali kapitalisti mogu da se održe u sektorima u koje još nisu prodrli metodi ekonomije obima. Međutim, u toku kapitalističkog razvitka stalna centralizacija je neizbežna; radna snaga moraće da napušta proizvodnju da bi popunila redove »industrijske rezervne armije«. Ovaj razvoj podstiču dva institucionalna faktora: korporacija olakšava centralizaciju, dok krupna preduzeća imaju važno preimućstvo nad malim kompanijama zbog kredita koji im banke odobravaju.

Međutim, sa analitičkog aspekta argument se svodi na dominaciju ekonomije obima.

S druge strane, iznos viška vrednosti koji treba ostvariti takode će se smanjivati, barem relativno, tako da će profitna stopa imati tendenciju opadanja. I centralizacija i padajuća profitna stopa dovođiće do sve ozbiljnijih ekonomskih kriza i naposljetku do sloma kapitalističkog režima.

NEKE KRITIKE

Da bismo kritički razmotrili Marksovu teoriju, moramo razlikovati razvitak u XIX veku od razvitka u XX. Teorija je odgovarala u velikoj meri uslovima pod kojima je konkurentski sistem funkcionisao »u eri pare i čelika«, ali ona ne objašnjava dovoljno krupnu industriju ovoga veka. Razlog je taj što je tehnološki razvitak od vremena kada je Marks zapisao svoju tezu o centralizaciji pogodio sitnijoj proizvodnji u glavnim industrijskim granama, tako da su manja preduzeća mogla da opstanu u mnogim novim sektorima.

(1) Pronalazak i primena električne energije i električnog motora stavili su na raspolaganje fleksibilni izvor energije preduzećima svih vrsta i veličina, pri čemu je izbegnut uticaj teških nefleksibilnih parnih mašina koje pogoduju koncentraciji.

(2) Usavršavanje novih materijala, kao što su plastični materijali, aluminij i veštačka vlakna, dalo je malim preduzećima i malim industrijskim granama šansu da ih prerađuju u sve raznolikija dobra, premda je proizvodnja tih materijala često stvar krupnog preduzeća. I, sa druge strane, mašine, aparati i oruđa koji se koriste

u krupnim preduzećima često se proizvode u malim i srednjim specijalizovanim kompanijama.

(3) Od perioda kad je Marks pisao svoja dela, zapadni kapitalizam je doživeo veoma značajnu revoluciju na polju transporta, na kome se motorna vozila, kamioni, brodovi i vozovi koje pokreću dizel-mašine zamenili parnu mašinu i vozila na elise. Ovo je povećalo fleksibilnost i mogućnost adaptacije i suzbijalo tendenciju ka okrupnjavanju iz tehnoloških razloga.

Argument o ekonomiji veličine stoga više nije ubedljiv kao obrazloženje krupnog industrijskog kapitalizma. To može da proveri svako ko to želi: prvo, krupna preduzeća u današnjim zapadnim privredama nisu krupna zbog toga što poseduju velike fabrike koje proizvode homogena dobra već zbog toga što imaju mnogo fabrika koje proizvode mnoštvo dobara u mnogim različitim zemljama i regionima. Krupno preduzeće današnjice jeste preduzeće sa mnogo fabrika, mnogo proizvoda i multinacionalno preduzeće.

Drugo, u mnogim industrijskim granama postoji krupna diskrepancija između učešća u proizvodnji četiri najveća preduzeća i učešća u proizvodnji četiri najveće fabrike. Drugim rečima, koncentracija preduzeća često je mnogo veća od koncentracije fabrika. Kako napominje Blair ... »uobičajeni metod proširivanja kapaciteta u SAD bio je izvesno vreme ne u proširivanju postojeće starije fabrike već u izgradnji novih i tipično decentralizovanih fabrika.«¹

Treće, preduzeća obično teže da budu krupnija u meri u kojoj donose više odluka i proizvode više proizvoda.

Četvrto, veličina preduzeća uglavnom je vezana za starost i stopu rasta, a ne za veličinu fabrike.

Stoga veličinu krupnih preduzeća možemo da objasnimo ne toliko na bazi tehnoloških, koliko na bazi drugih faktora. Tako su se razvile alternativne teorije, na osnovu kojih se može objasniti postojanje krupnih privrednih preduzeća.

ŠUMPETEROVA TEORIJA: ISTRAŽIVANJE I KONCENTRISANA INDUSTRIJA

Značajno objašnjenje, o kome se mnogo diskutovalo pedesetih i šezdesetih godina, bila je Šumpeterova i Galbrajtova teza, u kojoj se kaže da apsolutna veličina, kao i monopolska moć i koncentracija,

¹ Vidi za SAD: J. M. Blair, *Economic concentration*, New York, 1972, p. 102—106, 196—197.

Za Evropsku ekonomsku zajednicu: A. J. Jacquemin i H. W. de Jong, *European Industrial Organization*, London 1977, p. 50—61.

imaju pozitivan uticaj na istraživanje i razvojnu aktivnost u pronalaženju novih proizvoda i proizvodnih procesa. Pošto su izvršeni intenzivni empirijski testovi kako u SAD, tako i u evropskim zemljama, jasno se uvidelo da ovu hipotezu treba odbaciti. Ne samo što nije tačno da krupna preduzeća ili koncentrisane industrijske grane troše više na istraživanje i razvoj u srazmeri sa svojom veličinom već ni njihovi pronalasci nisu srazmerno veći od pronalazaka malih ili srednjih preduzeća.²

Očigledno je da krupno preduzeće normalno ima više izgleda da pronade nešto novo, i to je već izveštala konstatacija: međutim, pravo pitanje svodi se na to da li takva preduzeća posluju bolje od ekvivalentnog broja malih preduzeća koja se koriste istim obimom resursa. Na pitanje postavljeno u ovoj formi treba odgovoriti odrično.

Došlo se čak do zaključka da krupne kompanije pokazuju tendenciju da preuzimaju mala dobro stojeća preduzeća. Na taj način ona ne otkupljuju nerentabilna preduzeća, kako je Marks tvrdio, već uglavnom ona mala preduzeća čije su stope rentabiliteta više od proseka, ili su bar prosečne.³

Stoga pitanje na koje treba odgovoriti glasi zašto su gigantska preduzeća tako spremna da otkupljuju mala ako su sama toliko sposobna da pronađu nove proizvode i procese?

ZASTO POSTOJE KRUPNA PREDUZEĆA?

Pravi odgovor na pitanje zašto postoje krupna preduzeća i zašto postoji koncentracija jeste dvojak:

— Kompanije su dostigle grandioznu veličinu zbog dimenzija tržišta na kome operišu. Npr., što je veće tržište, utoliko će veća biti kompanija. To važi za SAD, ali i za evropske zemlje. Postoji sistematski odnos između veličine nacije i broja veoma krupnih preduzeća. Za nekadašnjih šest zemalja Evropske ekonomske zajednice i za Ujedinjeno Kraljevstvo postoji značajan pozitivan koeficijent korelacije ranga $r = 0.956$ (signifikantan kod 1 procenta) između veličine bruto-nacionalnog proizvoda i broja preduzeća u zemlji čije prodaje premašuju 5 milijardi francuskih franaka.

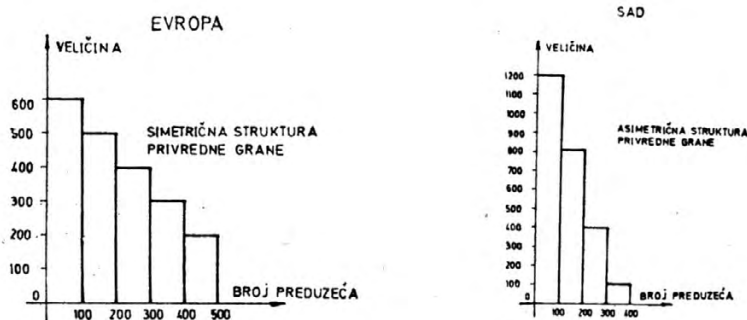
— Takođe se došlo do zaključka da sve veća aktivnost na polju fuzionisanja unapređuje koncentraciju i rast krupnih preduze-

² Vidi opširni pregled literature u Blair, o.c., p. 199—228 i Jacquemin i De Jong, o.c. p. 152—156.

³ Economic Report on Corporate Mergers by the Federal Trade Commission, Washington 1969, p 95—99.

ća. Tri izrazita talasa fuzija u istoriji zapadnog kapitalizma (1890—1907; 1922—1929 i 1965—1975) dovela su do koncentrisanih industrijskih struktura, koje su težile da se održe. Da li ovaj monopol-ski kapitalizam prati razvoj na prekretnici stoleća, kako je rekao Lenjin. To ne bi bila odgovarajuća karakterizacija sadašnje strukture budući da većina industrijskih grana u kojima dominiraju krupna preduzeća ima dve ili više vodećih kompanija, nezavisno od toga da li se u takvim granama nalazi i određen broj malih ili srednjih preduzeća. Raniji su monopolski trustovi razbijeni ili je njihovo formiranje osujećeno zahvaljujući antitrustnim zakonima, koji su omogućili i razvoj nove konkurencije. Tako su 1911. u SAD rasformirani naftni i duvanski trust, dok su posle drugog svetskog rata antitrustni zakoni sprečavali krupne američke kompanije da preuzimaju druge kompanije. Posle drugog svetskog rata raniji nemački i japanski trustovi (I. G. Farben, Vereinigte Stahlwerke, the Mitsui, Mitsubishi i Sumitomo trust itd.) dezintegrisani su, a umesto njih su uspostavljeni konkurentski uslovi; tokom poslednjih godina zemlje su jedna za drugom usvajale zakone o kontroli fuzija (Ujedinjeno Kraljevstvo 1965. i 1973, Zapadna Nemačka 1973, Francuska 1975, Belgija i Nizozemska pripremaju ove zakone), kojima se želi sprečiti rast monopola. Drugo pitanje jeste da li su oligopolističke industrijske strukture, koje su rezultat rasta preduzeća, fuzija i sprovođenja antitrustnih zakona, po svojoj prirodi simetrične ili asimetrične.

Praveći ovu razliku želimo da kažemo da je interna strukturalna podela industrijskih grana, koja je vezana za veličinu najvećih preduzeća, važna sa stanovišta rezultata konkurencije. Uopšteno govoreći, asimetrična strukturalna manje pogoduje konkurentskom ponašanju nego simetrična strukturalna.

Grafikon 1

Prva vrsta strukture dominira u velikom broju važnih američkih industrijskih grana, dok je druga vrsta karakterističnija za industrijske grane Evropske ekonomske zajednice.

NEOMARKSISTIČKA TEORIJA

Za razliku od marksističke teorije koncentracije, prema kojoj su interna i eksterna koncentracija, na koje utiču tehnološki faktori, izraz inherentne kontradikcije kapitalizma, u novijim »neomarksističkim« studijama zauzima se drugačiji stav. Po rečima jednog od vodećih tumača: »Kapitalizam nam nije dala parna mašina; kapitalizam je proizveo parnu mašinu«. ⁴

Drugim rečima, kapitalistička organizacija nije tehnički određena već je stvorena da bi se uspostavila društveno-ekonomska moć kapitalističke klase. Rezultat toga su tehnološke transformacije, pri čemu se prenosi kontrola nad ostvarenom proizvodnjom sa radnika na kapitaliste. Za razliku od Galbrajta, smatra se da bi mehanizacija mogla da se prihvati jer je zanatska proizvodnja ustupila mesto krupnom preduzeću. Cilj takve koncentracije proizvodnje nije bilo dostizanje tehničke superiornosti već težnja za kapitalističkim profitima. Proizvodnja je bila organizovana na takav način da neposredni proizvođači (prelci, tkači, metalni radnici itd.) nisu mogli da mimođu kapitalistu. Ovaj poslednji bi prisvojio pronalazke, prisiljavao neposredne proizvođače da rade duže i intenzivnije i sprečio ih da sami prodaju deo ostvarene proizvodnje.

Zanimljivo pitanje u ovom kontekstu glasi: kako su kapitalistički preduzetnici mogli da postignu ovaj prenos kontrole nad ostvarenom proizvodnjom? Jedini adekvatan odgovor verovatno bi bio taj da su bili sposobniji da to učine nego neposredni proizvođači, što bi nas dovelo do pogleda Smita, Seja, Maršala i Šumpetera da je funkcija preduzetnika da organizuju proces proizvodnje i da sprovode inovacije. A to što su takvi preduzetnici u mnogim slučajevima zloupotrebljavali svoju moć nije ništa novo. A. Smit, na primer, posvećuje mnogo stranica gramzivom ponašanju poslovnog čoveka, ne poričući pri tome njegovu funkciju.

STOHAŠTIČNI DOGAĐAJI

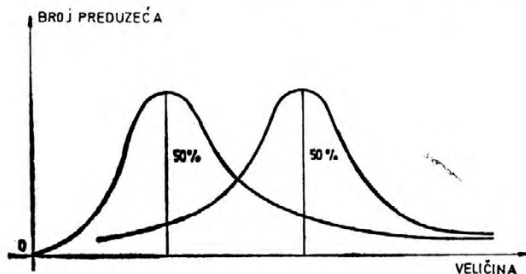
U novijoj teoriji ⁵, koja je naišla na odobravanje statističara, kaže se da su evolucija tržišne strukture i, naročito, nivo koncentracije stohastički određeni. Drugim rečima, smatra se da statističke snage dovode do posmatranih promena. Ako polazimo od zakona normalne distribucije — od Laplace-Gaussovog zakona, tada bi promene u veličini preduzeća bile rezultat velikog broja nezavisnih uzroka sa malim ali kumulativnim efektima.

⁴ S. Marglin, Working paper, Harvard University 1970.

⁵ S. J. Prais: The Evolution of giant firms in the United Kingdom, London, 1976.

Ovi se mogu prikazati punom krivom na grafikonu:

Grafikon 2

Rast preduzeća dat je formulom $S_t - S_{t-1} = \lambda t$, gde je S veličina u trenutku t , S_{t-1} veličina u prethodnom periodu, a λt nezavisno raspoređena slučajna promenljiva. To bi značilo da je verovatnoća da će se promeniti veličina preduzeća, za malo preduzeće ista kao i za veliko preduzeće. Tada bi mala preduzeća postepeno dostizala veličinu većih preduzeća tako da bi grupa težila da postane ujednačeniya po veličini.

Međutim, stvarnost ne potvrđuje ovu verziju teorije: posmatrana distribucija veličina preduzeća ima pozitivan nagib sa stanovišta brojeva, što pokazuje isprekidana linija na grafikonu. Druga verzija, zakon o proporcionalnom efektu, koji je formulisao Galbrajt, može da objasni ovaj fenomen.⁶

U njoj se kaže da, nezavisno od veličine preduzeća u datom trenutku, za sva preduzeća postoji ista verovatnoća da će proporcionalno rasti. Promena veličine tada bi bila rezultat velikog broja malih slučajnih faktora, koji utiču na kompanije svih veličina na sličan način, ali multiplikativno. Tako bi se koncentracija u industriji tokom vremena povećavala i to uglavnom zbog toga što ako za krupno preduzeće postoji ista verovatnoća da će rasti u istoj proporciji kao malo preduzeće, tada će logaritamska varijansa distribucije veličina preduzeća oko srednje vrednosti težiti da se tokom vremena povećava. To se može lako pokazati.

Rast preduzeća izražen je u $S_t - S_{t-1} = U_t \cdot S_{t-1}$.

$S_t - 1 U_t$, stopa rasta, predstavlja čitav niz slučajnih promenljivih sa identičnom distribucijom, stoga možemo da pišemo takođe:

$$S_t = (1 + U_t) S_{t-1} = S_0 (1 + U_1) (1 + U_2) \dots (1 + U_t)$$

Ako je procenat porastao U_i mali, tada dobijamo približno

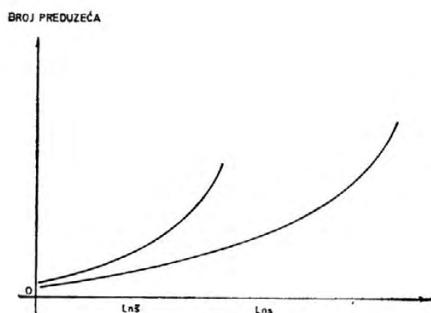
$$\ln S_t = \ln S_0 + U_1 + U_2 + \dots + U_t.$$

⁶ Vidi Jacquemin i De Jong, o.c. p. 39—41.

Ako t raste, distribucija $\ln St$ približiće se asimptotički

$$\sum_{i=1}^t U_i \text{ i to postaje normalno.}$$

(Ovaj stav zasniva se na dobro poznatoj teoremi o centralnom limitu da uzorak ima distribuciju koja se sa porastom veličine uzorka sve više približava normalnoj distribuciji, nezavisno od oblika distribucije datog slučajnog uzorka). Iz toga bismo mogli da izvedemo zaključak da bi distribucija kompanija po veličini bila normalna ako bi se numeričke vrednosti pretvorile u logaritme. Distribucija koja je data na gornjem grafikonu isprekidanom krivom postala bi normalna distribucija na logaritamskoj bazi, pri čemu bi se apsolutne veličine pretvarale u logaritme. Stoga se naziva logaritamskom normalnom distribucijom. Prikazana je na donjem grafikonu.

Grafikon 3

Ovo objašnjenje koncentracije ukazuje na neizbežnu ulogu slučaja i prirodne selekcije u savremenim industrijskim konfiguracijama i u relevantnim položajima preduzeća koja su njihov sastavni deo. Zaključak koji bi se mogao izvoditi iz teorije glasio bi da što je starija industrijska istorija neke zemlje to će viši biti stepen koncentracije. Ima, istina, dokaza koji govore u prilog takvog zaključka, ali teorija nije mogla da objasni iznenadni porast koncentracije do kojeg je došlo posle talasa fuzija. Takođe, u savremenim uslovima je nezavisno da li je koncentracija koja se odnosi na određene zemlje još uvek relevantna mera i da li neki odnos sa krupnim ekonomskim formacijama kao što je Evropska ekonomska zajednica nije možda relevantniji. U takvim prilikama uvodile bi se mere politike (odluka o integraciji, liberalizacija trgovine i anti-trustovske mere itd.), koje više ne bi mogle da se pripisuju slučaju.

DINAMIČNA TEORIJA KONCENTRACIJE

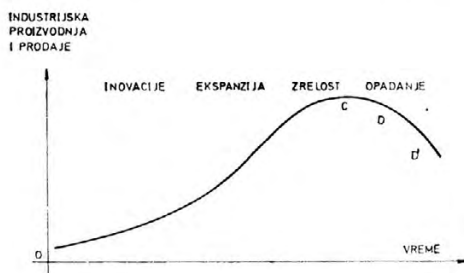
Teorija koja objašnjava tri glavna oblika koncentracije — tj. horizontalnu, vertikalnu i konglomeraciju — jeste teorija ciklusa rasta.⁷ U njoj je pažnja usredsređena na razne faze kroz koje prolaze proizvodi i grane od početka do kraja svoga trajanja.

Kroz razne faze razvitka prolaze naročito proizvodi tehničkog porekla ili prirodni proizvodi koji se prerađuju pomoću modernih metoda. To su: inovacija, ekspanzija, zrelost i zastarevanje. Takvi ciklusi rasta, koji su se detaljno razmatrali od vremena industrijske revolucije naovamo, očigledno se razlikuju po veličini i ekonomskom uticaju. Glavna ideja jeste da takvi ciklusi (ili bar oni značajniji) pokazuju neki sistematski odnos prema strukturnim promenama. Ako je industrijska grana nova i ako se smatra da je perspektivna, tada će se potencijalno tržište proceniti kao veliko u odnosu na stvarni obim prodaja. Stoga će preduzetnici, uključujući one nove, izgraditi nove kapacitete da bi povećali proizvodnju. To se može postići izgradnjom većih fabrika i mehanizacijom proizvodnje ili izgradnjom većeg broja fabrika iste veličine (na primer, ako su transportni troškovi važni). Tako će se manifestovati tendencija u pravcu niže apsolutne i relativne koncentracije. Vertikalna integracija često će se smanjiti budući da mnogobrojniji nezavisni dobavljači mogu da postižu viši nivo optimalne proizvodnje (i nižu cenu koštanja) zahvaljujući širenju tržišta. Takođe, postojeća preduzeća ili preduzeća koja ulaze u industrijsku granu težiće da kupuju inpute umesto da ih proizvode zbog toga što takva politika oslobađa retke resurse koji su potrebni za ekspanziju. Ekspanziona politika neće svim preduzećima podjednako pogodovati. Neka će se povećavati više od drugih, što se može objasniti ili pomoću stohastičkog procesa, kao što ćemo videti, ili na osnovu različitih sposobnosti preduzetnika. Naporedo sa ekspanzijom povećaće se relativna koncentracija.

Međutim, nijedan proizvod nema neograničenu budućnost. Premda se mogu naći nove primene za novi proizvod po postojećim cenama ili se sniženjem cena može proširiti tržište, ekspanzija tražnje biće, pre ili kasnije, zaustavljena. Limiti mogu da budu po svojoj prirodi apsolutni ukoliko se razvija supstitut koji bolje zadovoljava potrebe potrošača, ili mogu da budu relativni tako da se porast tražnje usporava pošto je nova tražnja potrošača okrenuta potpuno različitim proizvodima ili da treba zadovoljiti samo tražnju za rezervnim delovima; tako dolazi do zasićenosti tržišta (vidi grafikon 4).

⁷ H. W. de Jong: Theory and evidence concerning mergers: an international comparison u: Jacquemin and De Jong — Markets, corporate behaviour and the State, M. Nijhoff, The Hague, 1976.

Preduzetnici koji su proširili kapacitete u skladu sa ranijim stopama rasta za vreme procesa ekspanzije sada uviđaju da se javlja višak kapaciteta (ekspanzija kapaciteta C na grafikonu 4 vrši se postepeno) te će nastojati da to izbegnu sniženjem cena. Ratovi cena koji će uslediti nanosiće gubitke manje efikasnim ili manje likvidnim preduzećima i naterati ih na likvidaciju ili pridruživanje. Štaviše, preduzeća koja će izdržati pokušaću (a) da zaključe kartelne sporazume da bi smanjila pritisak na cene u cilju njihovog sniženja ili (b) da se fuzionišu ili da se pridruže drugim preduzećima ili (c)

Grafikon 4

da koordiniraju svoje ponašanje. Oblik sporazuma zavisi od velikog broja faktora kao što su postojanje konkurentске politike, koja sprečava oblik (a), ekonomija veličine, koja favorizuje rešenje (b) ili dominacija malobrojnih jakih samostalnih preduzeća (c).

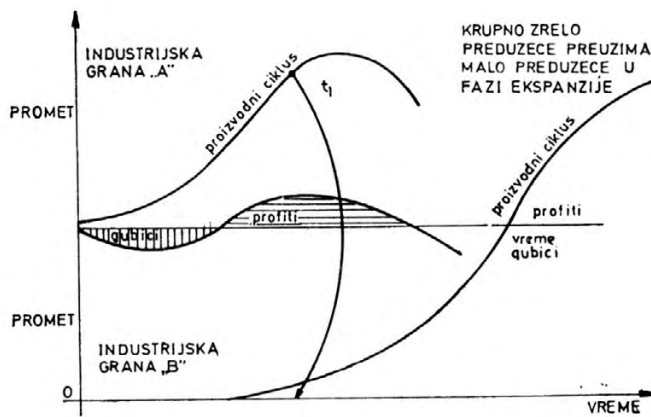
Tako će se horizontalna koncentracija širiti naporedo sa industrijskim rastom. Takođe, postojaće tendencija u pravcu vertikalne integracije iz dva glavna razloga: (1) ekspanzija industrije zahtevaće više resursa pa će u fazi zrelosti proizvoda doći do relativne oskudice te će cene (nekih) inputa rasti. Dobavljači će zaraditi rentu (u zavisnosti od kvaliteta, sposobnosti i lokacije), a to pogoduje kupovini takvih resursa od strane preduzeća u industrijskoj grani, jer će se time povećati njihovi izgledi za opstanak. (2) Smanjivanje broja preduzeća zbog pritiska na cene smanjivaće mogućnosti prodaje od strane dobavljača, koji mogu da reaguju formiranjem vertikalnih sporazuma sa vodećim preduzećima u fazi zrelosti.

Industrija može da nastavi svoj spori rast u preostalom delu zrele faze (putanja D na grafikonu 4), što je slučaj sa margarinom, ili pak može da dolazi do smanjenja proizvodnje (putanja D'), što se desilo sa rajonskim vlaknima, kotlovima za grejanje na uglj ili na naftu u Nizozemskoj nakon otkrića prirodnog gasa.

U nekim slučajevima industrijska grana može da otpočne nov ciklus proizvoda na bazi ranije postignute zrelosti. Tipičan primer industrija nafte, koja je do početka veka proizvodila kerozim, ali

je otpočela nov ciklus proizvoda kada se počeo tražiti najpre prečišćeni petrolej za motorna vozila, a kasnije za loženje.

Faza zrelosti takođe je period kada se krupna finansijski dobro stojeća preduzeća sa neizvesnom ili dosta lošom perspektivom diverzificiraju u druge industrijske grane pridruživanjem. Često se smatra da eksterna diverzifikacija predstavlja najbolji izlaz iz zrele faze budući da pronalazak novih proizvoda ne zavisi samo od dobre volje, dok takva zrela preduzeća odmah ne raspoložu sredstvima za proizvodnju potrebnim u novom ciklusu proizvoda uprkos znatnim mogućnostima za istraživanje.

Grafikon 5

Ciklus proizvoda i diverzifikacija

Takođe smo skloni da diverzifikaciju u rastu preduzeća povežemo sa ciklusom proizvoda. Kao što smo videli, horizontalna koncentracija i kartelizacija povećavaju se sa ulaskom u fazu zrelosti. Komparativna stagnacija tržišta, oligopolistička međuzavisnost povezana sa neizvesnom perspektivom prisiljavaju zrela preduzeća da traže alternativne puteve rasta. Njihovi akumulirani profiti i potreba za ekspanzijom dovode do interne i eksterne diverzifikacije u pravcu novijih industrijskih grana koje više obećavaju (vidi grafikon 5). Na internu diverzifikaciju može se uticati sopstvenim izdacima preduzeća za istraživanje i razvoj, što dovodi do pronalaska novih proizvoda i do osvajanja novih tržišta. Premda je ovo važan put u pravcu konglomeracije, u mnogim slučajevima ga nema, budući da novi proizvodi ne mogu da se razvijaju tako brzo. Naposljetku, krupno preduzeće svojom diverzifikacijom proizvoda preva-

zilazi ne samo granice svoje grane već i nacionalne granice. Stoga multinacionalna dimenzija može da se posmatra kao važan korak u procesu rasta krupnog diverzificiranog preduzeća.

Ako pretpostavimo da je proizvod razvijen u SAD, proizvodnja će se ovde brzo razvijati te će se proizvod izvoziti u Evropu i druge razvijene zemlje. Naporedo sa ekspanzijom tržišta u ovim zemljama (isprekidana linija potrošnje), proizvodnja će otpočeti i u evropskim preduzećima te će američka preduzeća sve više proizvoditi u svojim evropskim fabrikama da bi:

(1) konkurisala na ravnopravnoj bazi evropskim kompanijama i

(2) da bi izvozila iz evropskih fabrika, koje proizvode uz niže troškove, na tržišta nedovoljno razvijenih zemalja koja se šire. Nakon izvesnog vremena proces će se ponoviti, s tim što će evropsko tržište sazrevati i tako dalje.

Mnogi ekonomisti — stručnjaci za ekonomiku industrije — pokušavali su da odrede tržišnu strukturu i tržišno poslovanje koji pogoduju aktivnosti filijala inostranih preduzeća koja konkurišu domaćim preduzećima ili uvozu. Treba istaći naročito dva aspekta: ekonomske karakteristike i preimućstva inostranih preduzeća nad domaćim preduzećima i karakteristike industrijske strukture, koja privlači multinacionalna preduzeća. U većini empirijskih istraživanja vršenih u Evropi i u SAD dolazi se do sličnih zaključaka. Multinacionalna korporacija orijentiše se, uglavnom, na sledeće:

(i) na industrijske grane koje se brzo šire i koje su orijentisane na izvoz;

(ii) na sektore sa visoko razvijenom tehnologijom;

(iii) na sektore u kojima su intenzivni faktor kapital i ekonomska propaganda.

Same korporacije su, u poređenju sa domaćim preduzećima:

(i) veće od njih;

(ii) one više izvoze;

(iii) one su kapital-intenzivnije i poklanjaju više pažnje istraživanju i razvoju.

Sve ovo je karakteristično za široke trendove u industrijskoj strukturi, uglavnom što se tiče porasta ukupne koncentracije i koncentracije u industriji. Međutim, uticaj na konkurenciju nije tako jasan.

S jedne strane, ulazak inostranih preduzeća može da ima povoljan uticaj na produktivnost i cene zbog toga što će slomiti lokalni monopol ili jačati konkurenciju u oligopolističkoj strukturi i što će uvoditi novu tehniku, nove procese, dizajne, proizvode i us-

luge. Sa druge strane, mnogi autori isticali su činjenicu da inostrani neposredni investitori mogu da slabe konkurenciju time što će svoj vodeći položaj u zemlji širiti u inostranstvu i što će zavoditi monopol na ranije konkurentskim tržištima. Prema R. Cavesu, »direktne investicije vezane su za tržišno ponašanje koje priznavanje međusobne tržišne zavisnosti — suštinu oligopola — proširuje van nacionalnih granica«.

ZAKLJUČAK

Kao što ćemo videti iz teorija koje pokušavaju da objasne koncentraciju i krupno (često međunarodno) preduzeće, pogledi ekonomista znatno su se promenili od vremena kada je Marks dao svoje objašnjenje problema.

Faktori kao ekonomija veličine, izdaci za istraživanje i razvoj i menadžerska kontrola igraju sada važnu, ali ipak podređenu ulogu. Oni se prepliću sa faktorima kao što su ciklus rasta i koherentna teorija koncentracije, koja će objasniti i sektorski (granski), opšti i multinacionalni razvitak. U teoriji ciklusa rasta takođe su objašnjeni talasi fuzija u kapitalističkoj istoriji budući da fuzije i ekspanzija međunarodnog tržišta zauzimaju istaknuto mesto u ovoj teoriji. Stohastička teorija dodaje važan element neprekidnog prisustva mnogih malih i srednjih preduzeća.

Prof. Dr. H. W. de JONG, University of Amsterdam

MARXIAN AND CONTEMPORARY THEORIES OF CONCENTRATION

Summary

1. Marx was the first economist to raise the subject of concentration and centralisation in economic analysis. This discussion is not limited to concentration in the capitalist system, though this is the most extensively treated. Marxian thinking about concentration and centralisation is derived from both philosophical foundations of his economics. The dialectical movement of world history and historical materialism.

2. The four main analytical systems distinguished by Marx as the evolutionary (though not uni-linear) stages of human history (oriental, ancient, Germanic evolving into feudalism and capitalistic) each have their peculiar modes

of centralized control over the means of production depending on the evolution of property relations. These, in turn, reflect the objective conditions of production.

3. The systems are, therefore, in a fundamental sense, analytical steps in the evolution of control of property. Internally the systems develop a tendency towards concentration starting out from decentralized forms of control (primitive village communities, ancient peasants, competitive capitalism, etc.). The tendency will be the more pronounced and the faster, the more expansionary forces (economic, military) are present.

4. The explanation of the rise and decay of systems leaves obvious gaps, but two factors seem to hold primary place — social differentiation and the growth of trade (between town and country and between countries). In any case these factors account for the rise of capitalist society. The feudal systems production structure (both in the cities and on the land) was insufficient to cope with the growth of markets and had to give way to decentralized capitalism.

5. Marx subscribes to A. Smith's dictum about the relationship between extending markets and the division of labour. The *modus operandi* of the capitalist system's drive for greater centralization runs via the transformation of surplus value into accumulated capital. This distinguishes capitalism from the other systems, because of its inner necessity for expanded reproduction.

6. Accumulation is determined by: (1) the division of surplus value between invested capital and revenue, (2) institutional factors, partly controlled by the power of capitalists, (3) rising productivity. The capitalist system progresses if (a) wages lag behind productivity and (b) the organic composition of capital shifts towards a relatively greater share of constant capital.

7. It is the latter factor — increasing mechanisation of output in large-scale enterprise — which accounts for increasing concentration of capitalistic output in Marx' view. This is being counteracted by the formation of new capitals (division of family properties), so that accumulation presents a double face.

However, the competitive battle ensures the victory of concentrated enterprise, which is aided by »the powerful leverage of credit«, and by the corporate form of organization; both factors lift the degree and speed of centralization much above that of concentration.

8. A centralized capitalism is a dialectical impossibility — it will collapse because of social disintegration.

9. Contemporary theories of concentration and centralization of capitalism can be grouped under four headings.

A. The structure — conduct — performance paradigm, stressing either the causal role of structural factors or of behavioural factors on performance.

B. The organizational theory, which explains centralization by pointing towards the existence of transaction costs (information, uncertainty, etc.) and the benefits of market elimination in a horizontal and vertical sense.

C. The stochastic explanation, which makes a host of factors, each influencing at random enterprise growth, responsible for increasing long run aggregate concentration.

D. The Schumpeter — Galbraith theory which stresses the role of innovations carried out by giant firms.

E. The growth cycle theory, linking both market and aggregate concentration to the competitive process in market development stages. Here corporate strategy plays on economics of scale, market saturation and organizational structure in an interactive process.

10. These contemporary theories accord less importance than Marxian analysis to the economics of scale argument which may explain sectoral or market concentration.

This figures (at most) as only one of the explanatory variables, while others are given relatively more weight. This reflects the findings of recent empirical investigations. None of them matches the breadth of Marxian analysis, in accounting for various social systems and stages, however. On the other hand, Marxian theory fails to explain the phenomenon conglomerate business, (unless recourse is had to institutional factors, such as credit and corporate form).

Even more, it does not account for the pronounced merger waves which have occurred in Western capitalism since 1860. The scheme below makes a survey of the adequacy of theories with respect to some of these formal tests.

Проф. Д-р Х. В. ЙОНГ, Университет в Амстердаме

МАРКСИСТСКАЯ И СОВРЕМЕННАЯ ТЕОРИЯ КОНЦЕНТРАЦИИ

Резюме

1. Маркс был первым экономистом, указавшим на проблему концентрации и централизации капитала в экономическом анализе. Настоящая дискуссия ограничивается концентрацией в капиталистическом мире. Свой взгляд на эту проблему Маркс базировал на двух философских основах своей экономической теории: диалектического и исторического материализма.

2. По Марксу четыре основные аналитические системы в эволюции человеческой истории (восточная, древняя, германская и ее эволюция в феодализм и капитализм). Каждая из них имеет свои виды централизации, контроля над средствами для производства в зависимости от степени развития отношений в среде собственности. Эти системы создают объективные производственные условия.

3. Однако эти системы в основном являются аналитическим положением в развитии контроля над собственностью. Внутри самих систем развилась тенденция концентрации, которая исходила из децентрализованных видов контроля (примитивных крестьянских содружеств) конкурирующих капиталистов и т.п. С усилением экспансии (экономической и военной) эта тенденция более ярко выражена.

4. Объяснение появления и краха этих систем имеет определенные пробелы, но два фактора имеют важнейшее значение — общественное расслоение и рост торговли (между городом и деревней и между различными государствами). Эти факторы имеют большое значение для развития капиталистического общества. Феодалная система производственной структуры (городские и деревенские) не могла выдержать развитие рынка и уступила место децентрализованному капитализму.

5. Маркс согласен с Адамом Смитом по вопросу существования зависимости между развитием рынка и разделением труда. Способ функционирования капиталистической системы ведет к большей концентрации посредством преобразования прибавочной стоимости и накопленного капитала. В этом заключается отличие капитализма от других систем вследствие его необходимости в расширенном воспроизводстве.

6. Накопление определено (1) распределением прибавочной стоимости на инвестиции и доход, (2) институциональными факторами, которые частично контролируются капиталистами, (3) ростом производительности труда. Капиталистическая система развивается если (а) плата отстает за производительностью труда и (б) если органический состав капитала направлен на относительно большее участие постоянного капитала.

7. Маркс считает, что последний фактор — рост степени механизации производства в крупных предприятиях можно отнести за счет повышения концентрации капиталистического производства. Противоположный этому процесс ведет к формированию нового капитала (разделение семейного имущества) и таким образом накопление имеет две стороны медали. Однако конкуренция обеспечивает победу крупных предприятий, которые поддерживаются и видом организации; оба фактора повышают степень и скорость централизации над системой концентрации.

8. Централизованный капитализм является диалектической невозможностью. Он крахует вследствие социальной дезинтеграции.

9. Современные теории о концентрации и централизации при капитализме можно разделить на три группы:

а) Структура — управление — результаты, подчеркивающие или взаимную связь структурных факторов или факторы влияния на результаты.

б) Теория организации, объясняющая централизацию указывает на существование переносных расходов (информации, неизвестность) и пользы от рынка по горизонтали и вертикали.

в) Стохастическое объяснение, которое допускает участие многих факторов, при чем каждый фактор независимо от других зависит от развития предприятия, несет ответственность за рост концентрации на продолжительный период.

г) Шумпетер-Галбрайтова теория, подчеркивающая роль новшеств, обеспечивающих гигантские фирмы.

д) Теория циклического роста, связь рынка и совокупной концентрации и процесс конкуренции по отдельным этапам и развитие рынка. Стратегия корпораций в данном случае влияет на экономию объема, перенасыщенность рынка и организационной структуры во взаимосвязанный процесс.

Современные теории придают меньшее значение экономии объема, чем марксистский анализ, который может объяснить секторную или рыночную концентрацию.

Это фигурирует — в лучшем случае — как одна из объясняющей возможностей в то время как другим придается гораздо большее значение. Это результаты недавних эмпирических исследований. Однако это не отвечает полностью марксистскому анализу.

